

DE WEERLOOSHEID VERZAAKT

Rothmanns ommekeer en
diens invloed in de Nederlanden¹*Alfred R. van Wijk*

ABSTRACT

As a theological ideologue and pamphlet propagandist of the Radical Reformation, Rothmann described his theological justification for the use of force against a godless government in three main pamphlets. Initially, Rothmann put obedience to the secular government first and foremost. Even in the face of a tyrannical government, he wanted to practice obedience and endure it without resistance. In his writing *Restitution*, the question arises as to whether a violent overthrow of an unholy government is permissible. He now regards it necessary to go to war offensively against the godless. His most revolutionary writing, *Van der Wrake*, repeatedly speaks of the Babylonian tyranny that prevents believers from freely practicing their faith. However, it is now no longer up to God alone to punish this tyranny; those who serve Him are also commanded to avenge the Babylonian abomination in accordance with God's will. In a new writing, *Van Verborgenheit der Schrift*, Rothmann maintains his conviction that the important thing now is to take up the sword.

With his call not to shy away from violent coups, he was able to inspire and enthuse his fellow believers, not only in Westphalia but also in the Netherlands, to take revolutionary action.

Keywords: Radical reformation – Schleithem Confession – use of force – carrying weapons – Münster – Balthasar Hubmaier

Inleiding

Het zesde artikel van de in 1527 te Schleithem opgestelde *Broederlijke Vereniging* over het zwaardgebruik kon niet onder alle vroege anabaptisten op instemming rekenen. Daarvan getuigen de posities zoals die door Balthasar Hubmaier (1486-1525) en

¹ Dit artikel is een ingekorte bewerking van het eerste hoofdstuk van Alfred R. van Wijk, *Revolutionaire acties in de Nederlanden. Doperse en calvinistische opstanden ideologisch gerechtvaardigd* (Enschede, 2022)

Hans Hut (circa 1490-1527) werden ingenomen. Waar de *Broederlijke Vereniging* het zwaardgebruik als een ordening van God voor de wereldlijke overheid beschouwde om kwaadwilligen te straffen en de goeden te beschermen, werd dit afgewezen voor hen die 'in de volkomenheid van Christus' leven. Zij aanvaardden als correctie op het gedrag van boosdoeners alleen de uitgesproken vermaning en de aansporing niet meer in zonde terug te vallen.²

De discussie inzake het gebruik van geweld spitste zich in de zestiende eeuw enerzijds toe op de vraag of men als gedoopt christen het zwaard mocht hanteren als men door de eigen overheid werd opgeroepen om het land te verdedigen, anderzijds of het was toegestaan wapens tegen ongelovigen te hanteren. Hubmaier, die tot de *Schwertler* behoorde, wees in zijn traktaat *Von dem Schwerde* de rigoureuze scheiding die de Schleithheimer *Stäbler* tussen de gemeente en de overheid leerden af en meende dat juist christenen als overheidsdienaars een verantwoordelijke rol jegens burgers en vijanden zouden kunnen spelen.³ De positie die Hut innam was minder eenduidig: vóór zijn doop was hij een volgeling van Thomas Müntzer geweest en als anabaptist met een reputatie als 'provisional pacifist', stond hij nog steeds op het standpunt dat aan het einde der tijden de rechtvaardigen met het zwaard in de hand de ongelovigen zouden straffen.⁴ Het was vooral Rothmann die gaandeweg zijn eigen tijd ging duiden als het juiste moment om gewapenderhand het vonnis over de ongelovigen te voltrekken. Bij Rothmann hebben denkbare beelden over het al dan niet gebruik mogen maken van geweld zich ontwikkeld van aanvankelijke volstrekte weerloosheid naar een theologisch-politieke rechtvaardiging van het aanwenden van geweldsmiddelen.

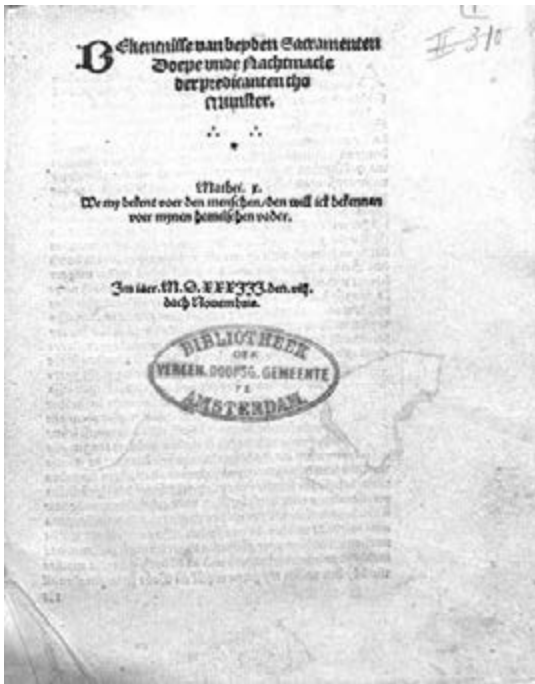
Rothmann en Munster

Berndt Rothmann (1495-1535) was een begaafd theoloog – de reformator Martin Bucer (1491-1551) noemde hem een 'homo magnis dotibus admirandus'. Na zijn studie in de met de reformatie sympathiserende steden Wittenberg en Straatsburg had hij in 1532 een aanstelling in de parochie van de Lambertuskerk in Munster gekregen. Rothmanns reformatorische ideeën radicaliseerden na zijn contact met Henric Rol († 1534) en Johann Kloppeis († 1535), twee predikanten die uit Wassenberg naar Munster waren gekomen. Samen met onder anderen deze

2 *Broederlijke Vereniging*. Vertaald en ingeleid door H.W. Meihuizen (Amsterdam, 1974), 18.

3 Schneider, C.A., *Anabaptist History en Theology: an introduction* (Kitchener, Ontario, 1995), 192-193.

4 Schneider, *Anabaptist History*, 193-195.

Rothmann, *Bekentnisse van beyden Sacramenten* – DG bibli.: OTM: O 65-327 (1)

Wassenbergers heeft Rothmann de doop ter discussie gesteld in *Bekentnisse van beyden Sacramenten, Doepe unde Nachtmacle der predicanen tho Munster* (1533). Van daadwerkelijk herdopen was in de stad echter nog geen sprake. Eerst nadat in januari 1534 Bartel Boeckbinder († 1534) en Willem de Cuyper († 1534) als doperse apostelen in Munster waren aangekomen, werd een daadwerkelijk begin gemaakt met de toen zeer controversiële praktijk van het herdopen. De twee mannen waren door de visionaire Haarlemse doper Jan Matthijs († 1534) naar deze stad gezonden. Dat de apocalyptische verkondiging van deze apostelen de burgers in Munster aansprak, bleek uit de wederdoop van honderden stedelingen. Dat ook Rothmann een van hen was, blijkt uit de woorden van Knipperdolling:

es sein ... einer genant Bartholomeus van Deventer, der ander Wilhelm ein Hollender ... binnen Munster gekommen und die widderdoif ubracht, anfencklich die predicanen denselbighen dagh, als nemenlich Bernardum Rotman.⁵

5 Cornelius, C.A. (ed.), *Berichte der Augenzeugen über das Münsterische Wiedertäuferreich* (Münster, 1853), 403.

Nadat deze apostelen uit Munster waren vertrokken, gingen Rothmann en de inmiddels teruggekeerde Wassenberger predikanten er toe over om nu ook zelf vol overtuiging de wederdoop te bedienen. Rond deze tijd komt ook Jan Beukelsz van Leiden (1509-1536) als apostel van Matthijs in Munster aan.

Dan volgen de gebeurtenissen elkaar snel op. Op 9 februari 1534, de dag waarop het stadhuis door de wederdopers bezet werd, ging het gerucht rond dat bisschop Von Waldeck met een leger in aantocht was om de afvallige stad tot de orde te roepen. Als de volgende dag het bisschoppelijke leger in omvang toeneemt doordat nu ook geronselde boeren de troepen komen versterken in het stadsdeel Overwater, doet dit Rothmann verzuchten dat de tegenstand naar het vlees wel viermaal groter was dan de schare der uitverkorenen. Na bemiddeling door de evangelisch-gezinde burgemeesters kwam het echter tot een aftocht van de bisschoppelijke troepen, een gebeurtenis die door de wederdopers als een overwinning werd uitgelegd.

Toen hierop volgend op 23 februari raadsverkiezingen werden gehouden, wonnen de wederdopers met overmacht, waardoor het bestuur van de stad in doperse handen kwam. Alle burgers van de stad werden nu voor de keuze gesteld zich te laten herdopen of de stad te verlaten, wat een uittocht van velen tot gevolg had. Alhoewel hierbij geen geweld werd gebruikt, is het moeilijk voorstelbaar dat de dopers hierbij ongewapend waren.

Rothmann gaf in een brief van eind februari gericht aan een aantal Westfaalse steden, duidelijk aan dat ook hij ervan overtuigd was dat Munster, als het nieuwe Jeruzalem, de aangewezen plaats was voor de spoedige wederkomst van Christus. In deze brief riep hij allen op om omwille van hun heil spoedig naar Munster te komen, nu God 'prophetas duos' – bedoeld zijn Jan Matthijs en Jan Beukelsz van Leiden – naar deze stad heeft gezonden.⁶

Met de komst van deze twee profeten zou de rol van Rothmann veranderen. Waar hij eerst de tot boetedoening oproepende gangmaker en leider van de evangelische reformatie was geweest, kwam de leiding over de stad nu in handen van de Hollandse profeten en Knipperdolling. Zelf kreeg hij steeds meer de rol van theologisch ideoloog en pamfletpropagandist van de radicale reformatie.⁷ In deze positie heeft Rothmann ook zijn theologische rechtvaardiging van het gebruik van geweld tegenover een goddeloze overheid beschreven. Met zijn oproep gewelddadige machtsovernames niet uit de weg te gaan, heeft hij niet alleen zijn mededopers

6 Stupperich, R., *Die Schriften Bernhard Rothmanns* (Münster, 1970), 50.

7 Bakker, W. de, e.a., *Bernhard Rothmann and the Reformation in Münster, 1530-35* (Kitchener, Ontario, 2009), 183.

in Westfalen maar ook in de Nederlanden weten te inspireren en aan te zetten tot revolutionair handelen.

Gewapend verzet afgewezen

In zijn *Epitoma confessiones fidei* (1532), het eerste geschrift waarin Rothmann zich uitsprak over de verhouding tussen onderdaan en overheid en eventueel verzet, stelt hij de gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheid voorop:

Deze [burgerlijke] overheid wordt bestuurd door een gezagsdrager die wereldlijk wordt genoemd. Het is deze wereldlijke gezagsdrager aan wie het zwaardrecht is toevertrouwd tot wraak over de kwaden, maar tot eer van de goeden. Christus stemt hier mee in (Johannes 10 en Romeinen 13). Aan deze gezagsdrager is eer en gehoorzaamheid verschuldigd, niet alleen vanwege diens woede, maar te meer vanwege het geweten. Als hij overeenkomstig Gods wil gebiedt, moet hij als God gehoorzaamd worden; maar als hij tiranniek regeert, moeten wij dit ook ter wille van de liefde verdragen.⁸

Ook tegenover een tirannieke overheid wil Rothmann gehoorzaamheid betrachten en deze zonder weerstand verdragen. In de formulering inzake het zwaardrecht van de overheid klinkt hier nog een echo van de woorden uit de *Broederlijke Vereniging*. Maar de volgzzaamheidsgrens is hiermee wel bereikt, want 'als hij echter iets tegen Gods wil zou opdragen, moet dit op geen enkele manier opgevolgd worden'.⁹

In een pamflet uit juni 1534, *Bekentones des globens und lebens der gemein Christe zu Monster*, richtte Rothmann zich tot buitenstaanders. In dit sterk apologetisch geschrift stelt hij dat militair optreden tegen de dopers in de stad geheel ten onrechte is. De bisschop en de met hem verbonden vorsten waren er alleen op uit 'umb unsers gleiben und lebens wilen ursach haben, uns zu morden und also ... zu vervolgen'.¹⁰ Over verzet door de belegerde gelovigen zelf spreekt Rothmann hier niet, zij vertrouwen geheel op Gods ingrijpen: 'Got wil ein mal uf wachen und beweisen, das er alein

8 'Hoc regimen [civilis] per magistratum, quem saecularis est, cui ius gladii a Deo commissum est ad vindictam malorum, laudem vero bonorum. Hunc probat Christus Ioan. 10 et ad Roman. 13. Magistratui honor en obedientia debetur non tantum vocant saecularem, administratur. Magistratus propter iram, sed etiam propter conscientiam. Si iuxta Dei voluntatem imperet, ut Deo obtemperandum est; si quid imperet tyrannice, hic quoque ferendus propter caritatem'; Stupperich, *Rothmanns*, 77.

9 'si vero quid contra Deum imperarit, huic non est obtemperandum ullo modo'; Stupperich, *Rothmanns*, 77.

10 Stupperich, *Rothmanns*, 206.

Got ist und ein richter uf erden und di geweltigen solen ebicklich gestroft werden.¹¹ Dat God zelf aan de kant van de dopers staat, heeft het 'Wonder van Overwater' wel aangetoond: 'Dan der Almechtig hat sich unser unschult lassen erparmen und mit sichtlichem wonder unser veint geschlagen und vordriben'.¹² Weliswaar hebben de dopers de onbekeerde ongelovigen uit de stad verbannen ('so hebben wy se doch fry lathen theen'¹³), maar hierbij werd geen geweld gebruikt en was het daarmee een uiterst milde vorm van noodzakelijke dwang.¹⁴ Als de ongelovigen in de stad gebleven waren was de kans immers groot dat zij gemene zaak met de belegeraars zouden maken.

Rothmanns ommekeer

Minder terughoudend over het gebruik van geweldsmiddelen was Rothmann in een nieuw geschrift waarin hij zich tot zielsverwante medegelovigen richtte: *Eyne Restitution edder eine wedderstellinge rechter vnnde gesunder christliker leer, gelouerns vnde leuens vyh Gaders ngenaden durch de gemeinte Christi tho Munster an den Dach gegeuenn* (oktober 1514). Dit werd geschreven kort nadat Jan Beukelsz zijn koningschap over het Munsterse Nieuwe Sion had ingesteld. Rothmann erkende diens autoriteit volstrekt, hij beschreef hem als 'vnsen bröder Johan van Leyden, de gantz vngeleert na der werlt geachtet, de warheit herlick yngeuört ys'.¹⁵ Met dit uitvoerige pamflet beoogde Rothmann geestverwanten buiten Munster te bewegen om ook naar de stad te komen. Op grond van een verklaring van Heinrich Gresbeck hebben koning Jan Beukelsz en Rothmann met dit geschrift bijval en daadwerkelijke steun vanuit de Nederlanden verwacht: 'So heft Stutenbernt [Rothmann] ein bock gemacht, wilcker bock is gnant Restitution. Und hebbet dat boick ouck laten drucken, und hebben dat gesant in Hollant und Frieschlant'.¹⁶

Onder verwijzing naar Paulus (*Romeinen* 13) noemt Rothmann hierin het de opdracht van een christelijke overheid om rechtvaardigen te beschermen en het onrecht te wreken, waartoe haar ook het zwaard gegeven is. Hij ziet dat in zijn dagen de overheid haar taak veronachtzaamt en haar positie misbruikt, zelfs keert zij zich

11 Stupperich, *Rothmanns*, 206.

12 Stupperich, *Rothmanns*, 207.

13 Stupperich, *Rothmanns*, 282.

14 Cf. Mellink, A.F., *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen/Djakarta, 1953), 30; Bakker, *Bernhard Rothmann*, 184.

15 Stupperich, *Rothmanns*, 219.

16 Cornelius, *Berichte der Augenzeugen* 120.

tegen Zijn Woord en God zelf, waarmee zij laat blijken meer door de duivel dan door God geleid te willen worden. Rothmann beschouwt het – niet met zoveel woorden aangeduide – koningschap van Jan Beukelsz als de door God gewilde vernieuwing van de plaatselijke overheid en het herstel van Zijn Woord. Nu is de tijd aangebroken

dat Rike vnd den stoel Dauid, in welcken durch dat swert der gerechticheit dat Ryck vnder vns gereiniget vnd vort an vorbreidet sal werden, dat de warafftige vnd vreden-rike Salomon dar na innemen vnd besitten sal.¹⁷

Rothmann meent dat voor een christen thans geldt ‘dat swerdth tho gebruiken tegen de godtlosen Ouericheit verlöuet sy’, waarmee hij een op godsvrucht gebaseerd gewapend optreden tegen een goddeloze overheid legitimeert.¹⁸ Hierbij geeft hij zelf aan hoe de zaken in het eerder ingenomen standpunt over geweldsgebruik een keer hebben genomen. Voorheen gold:

als wi gedöpt weren, do hebbe wy al vnse weer und wapen affgalecht, vnnd bereiden vns tho eienen slacht offer, meinden vns wolde nicht betemmen, den Godtlozen wedderstendt tho doen, dan dat liden, ya den doit myt verdult vp thonemen.¹⁹

Dit absolute weerloosheidsbeginsel werd echter verlaten toen op 9 februari de tegenstanders van de dopers het marktplein gewapenderhand wilden bezetten. Dit was het moment dat de dopers zelf tot verweer overgingen:

De Christen öuerst sochten hülpe vnd troist by Godt eren Höuetman, hedden ock ere weher tho handen genomen, wo em God dörch sinen Propheten getüget hadde, de godtlozen darmede tho schricken vnd afftho weren.²⁰

In de *Restitution* komt niet alleen de vraag aan de orde of een gewelddadige omverwerping van een onheilige overheid wel geoorloofd is. Want nu de machtsovername in Munster een feit is, komt daarbij de vraag of de doperse heerschappij ook verder met wapens verdedigd mag worden. Rothmann houdt zijn lezers in een apocalyptische context voor dat nu de tijd is aangebroken dat de Heer zijn getrouwen verlossen wil en een eind wil maken aan de goddeloosheid. De Heer heeft toch in visioenen en schriftelijke getuigenissen van profeten verklaard dat tegen de goddelozen dezelfde middelen ingezet mogen worden als die waarmee zij tegen God en Zijn dienaren zijn opgetreden. Wapengeweld is voor de dopers niet alleen geoorloofd ter verdediging

17 Stupperich, *Rothmanns*, 278.

18 Stupperich, *Rothmanns*, 279.

19 Stupperich, *Rothmanns*, 280.

20 Stupperich, *Rothmanns*, 280.

van het Nieuwe Jeruzalem, maar het is voor hen zelfs zaak om aanvallend ten strijde te trekken om wraak over goddelozen te laten neerkomen. Weliswaar bracht de doop met zich mee dat dopers eerst alleen wilden lijden om Christus' wil,

mer eth hefft dem Heren anders behaget vnnde behaget em ock noch, dat wy vnd alle rechte Christen tho dusser tyt nicht allene de gewalt der Godtlozen mit dem swerde mögen affweren, mer ock, wyl het dat swert sinem volcke yn de handt geuen, tho wrecken all, dat vnrecht ys vnd bösheit handelt, ouer de gantzen erden, welcke he nye maken wil, dat alleine de gerechticheit darinne wonne.²¹

Dat de dopers er daadwerkelijk toe waren overgegaan om zich te bewapenen om het nieuwe bewind in Munster tegen elke prijs te verdedigen, blijkt onder meer uit de opdracht van uitgezonden boden om naast proviand ook wapens en materiaal om buskruit te maken ('salpeter, schwevel, solt, botter ende ander nootrufft') mee te nemen.²²

Eind 1534 werd de *Restitution* al in de Nederlanden verspreid door boden die voor een nieuw aan te werven versterking naar Holland, Friesland, Gulik en Luik werden gezonden.²³ De opzet van hun missie leidde echter niet tot het verwachte succes: eigen machteloosheid door de aanhoudende vervolgingen en terughoudendheid tegenover het gebruik van geweld hebben velen er toch van weerhouden om als strijder naar Munster te gaan.²⁴

Oproep tot wraak

De aanhoudende belegering van Munster leidde in de stad ondertussen tot nijpende tekorten op de voedselvoorraden waardoor een doorbraak in de omsingeling van levensbelang was. Om nieuwe krijgslieden te werven, waren opnieuw missies naar Westfalen en de Nederlanden nodig. Als naast hulptroepen voor Munster ook nog op andere plaatsen tegen een goddeloos bewind opstanden ontketend zouden worden, zou dit mogelijk de druk van de belegering van Munster verlichten.

21 Stupperich, *Rothmanns*, 282.

22 Mellink, *De wederdopers*, 51.

23 Hortensius, L., *Tumultuum anabaptistarum liber unus* (Amsterdam, 1636), 12 e.v.; Sepp, C., *De veel genoemde en weinig bekende geschriften van den wederdoooper Bernt Rothmann* (Leiden, 1870) – Overdruk uit: *Godgeleerde Bijdragen voor 1870*, 3de stuk, 45-50; Mellink, *De wederdopers*, 53; Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), 123.

24 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 123.

Ook deze keer was het Rothmann die de uitgezonden mannen voorzag van een nieuw propagandapamflet, *Eyn gantz troestlick Bericht van der Wrake vnde Straffe des babilonischen Gruwels, an alle waren Israeliten vnd Bundtgenoten Christi, hir vnde dar vorstroyet, durch die Gemeinte Christi tho Munster* (december, 1534). Dit pamflet bood, refererend aan Psalm 149, een theologisch betoog waarin het Davidisch koningschap van Jan Beukelsz geplaatst werd in een chiliastische context: het Rijk Gods is aanstaande en het is nu aan de bondgenoten om het door de ongelovigen begane onrecht te wreken. Op grond van zijn lezing van het boek *Prediker*, waarin gezegd wordt dat alles zijn eigen tijd heeft, zag Rothmann het gewelddadige koningschap van Jan Beukelsz als 'ein tyt der wrake vnde restitution aller dyngē'. In het *Bericht van der Wrake* wordt het oudtestamentische 'oog om oog, tand om tand' zonder scrupules met nieuwtestamentische formuleringen aan de bondgenoten voorgehouden:

Gedencket al, wat se juw gedan hebben möge, gy em wedder umme doin, ya mit dersulven maaten, dar se medde gemeten hebben, sal em wedder gemeten werden ya, dat meer ist, in den sulven becker sal em ingeschicket werden.²⁵

Toegespitst op de vraag of gewapend optreden tegen gevestigde overheden is toegestaan, spreekt het *Bericht van der Wrake* meer verhuuld. In plaats van over 'overheid' wordt nu steeds gesproken over de 'Babilonissche Tyrannie' of de 'Babilonissche gevencknisse'. Deze is het die het de gelovigen verhindert om hun geloof vrijelijk te belijden, die hen in kerkers opsluit, hen martelt en ter dood brengt. Het is nu echter niet alleen meer aan God om deze tirannie te straffen, ook voor hen die Hem dienen geldt nu de opdracht om de 'Babilonisschen gruwel' te wreken. Deze wraak is in overeenstemming met Gods wil:

de Heer wil dat Panier syner götliken gerechticheit thor wrake over de Babilonische Tyrannie vnde thor herlicheit al syner hylligen doen fleggen, welcker ghetruwe wyl geachtet syn, de make syck darvnder, late vry de Apostolischen wopen in dem valle ligghen vnde gripe dat harnisch Davidz an, want de Heer, als he doer syne Propheten vnde Apostelen belavet hefft, den stoel David tho bereiden, den tokumstighen vnde waren frederiken Salomon dat Ryke by vns vpperichtet.²⁶

Rothmann ziet nu de tijd aangebroken waarop God de gelovigen 'thor wer gerustet [hefft] vnd wil al syne hilligen also herlick maken thor wrake', zoals de psalmist eens heeft gesproken. God is nu opgestaan om Zijn vijanden te wreken en wie Gods

²⁵ Stupperich, *Rothmanns*, 297.

²⁶ Stupperich, *Rothmanns*, 287.

dienaar wil zijn 'de ruste sick myt den sulven sinne'. Voor hen die zich nog terughoudend opstellen om de wraak daadwerkelijk te voltrekken, heeft Rothmann de volgende vermaning:

Eth meinen wallichte ethlicke vunde wachten darvp, dat Godt sulven mit synen Engelen van den hemmel kommen sal vnde wreken de godtlosen, Neen, leven broeder, he wil kommen, dat is war, oeverst de wrake moeten Gades Knechte voer erst vitrichten vnde den godtlosen, vngerechten recht vergelden, als em Godt bevallen hefft, Got wyl dar tho myt synen volcke weßenn ... wy moethen syn wercktuigh syn vnde den godtlosen ... angripen.²⁷

Tegen het eind van dit geschrift vat Rothmann zijn oproep tot wraak nog eens on-dubbelzinnig samen:

Hierumme leven bröder, rustet yw thom stryde, nicht alleine mit dem oethmoedigen wopen der Apostel thom liden, Sunder ock mit dem herliken Harnische David tho wreken, mit Gades Kraffte vnde Hulpe al de Babilonische gewalt vnde al dat Godlose weßen vththoradden.²⁸

Een strijdschrift in de Nederlanden

Dat dit pamflet naast andere bestemmingen ook tot de dopers in de Nederlanden gericht was daarvan getuigde Gresbeck:

So heft Stutenbernt [Rothmann] noch einen rait gefunden, und heft noch ein klein boekesken gemacket. Datselve boekesken solde sin von der vrake ... und hebben dat oock in Hollant gesant und in Frieschlant, dair sie wiederdoepers wisten. Dair stunt in dat boekesken, dat sick ein ieder solde up macken und solde dat schwert in die hant nemmen, und solden wecken na Nige Israel, die vrake des Hern wolde von stunden an angein, und solden sick tho der wer stellen und khomen mit gwalt. So meinde der koningk und Stutenbernt, sie wolden dat volck so hebben over ende kregen in der werlt, dat sie die stat entsat hedden.²⁹

Ook andere oorkonden spreken van een uitzending van mannen met het *Bericht van der Wrake* in hun bagage:

²⁷ Stupperich, *Rothmanns*, 290 en 292.

²⁸ Stupperich, *Rothmanns*, 297.

²⁹ Cornelius, *Berichte der Augenzeugen*, 124-125.

Desse seluige Mans solden ein Vproir maken in de ... Steden vunde landen, wodane Wyse de Stadt Munster Knechte wolden annemen, vnd solden alsoo dat volck vporisch maken in allen landen. Daer sint geschickt vth Munster dusent Boeken van iij Quaternen in allen vmliggenden Steden vnd Dorpen, wlck boek genant is van der Wrache, vmb dat gemein volck vporich to maken darvan Munster mochte entsath werden.³⁰

Dat over de daadwerkelijke verspreiding van het *Bericht van der Wrake* in de Nederlanden niet in enig verhoor of document gesproken wordt, maakt de veronderstelling dat de uitdeling hiervan in het geheim heeft plaatsgevonden aannemelijk. Wel zijn er karakteristieke frasen hieruit in verhoorverslagen en correspondentie terug te vinden, wat er op wijst dat het traktaat verschillende dopers in de Nederlanden bereikt heeft, zoals ook uit het verhoor van Jacob van Herwerden valt op te maken:

Hensken [Jan van Geel] heeft hem gesecht woe hie selff vierde uth Munster getagen is ... om opruyt tmaken volck to vergadderen om Munster to ontsetten ... dat alhier yn Nedderlant (dat Hensken myenden bynnen Amsterdam tsollen geschien) die bannyr des Vaiders opger ichtet ende die basuynen blasen solden, ende dan solden die bruders ... sich aldair onthouden den bannyer nye to volgen thent.³¹

Meer dan andere boekjes van Rothmann heeft zijn *Bericht van der Wrake* bijgedragen tot een revolutionaire stemming onder een deel van de dopers in de Nederlanden. De gebeurtenissen in de winter van 1534/1535 en het daaropvolgende voorjaar wijzen erop dat wraak op de ongelovigen een terugkerend thema was.

Op kerstavond 1534 werden vier boden, Jan van Geel († 1535), Hendrik Cramer († 1535), Jacob Cremer († 1535) en Antonie Kistemaker (?) vanuit Munster naar de Nederlanden gezonden met de oproep om de opstand tegen de goddelozen te ondersteunen zodat Munster ontzet zou kunnen worden. Hierbij had hun missie naast Wesel ook de Nederlandse steden Deventer, Groningen, Amsterdam, Delft en Leiden tot bestemming.³² Naar de woorden van Cramer hadden zij op hun missie boekjes bij zich. Onder dit propagandamateriaal was ook Rothmanns *Bericht van der Wrake*, zoals Jan Beukelsz bij zijn verhoor bekende: 'Johan van Geel ... het das boich,

30 Niesert, J. *Münsterische Urkundensammlung. Urkunden zur Geschichte der Münsterischen Wiedertauffer I* (Coesfeld, 1826), 147.

31 Molhuijsen, P.C., 'De wederdoopers te Deventer in 1534 en 1535', in: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren IV* (1839), 161-162.

32 De invloed van de uitgezonden boden in deze steden is beschreven in: Mellink, *De wederdopers*, 102-324.

die wraecke gnant, durch Rotman zusammmen bracht, mit im ussgefurt, umb das usszubreiden.³³

Van de vier genoemde zendboden is Hendrik Cramer naar Deventer gegaan, zoals hij zelf bekende nadat hij 'geexameneret mitter koorde' was:

Seyt dat hij ...uuyt Munster es gegaen ende heeft drie off vier boeckxens, elcx omtrent 3 quatern groot uuyt Munster gebrocht ende heeft die gelevert Willem glaesmaicker tot Deventer ... ende hadde die boeckens ontfangen van Jan Geel.³⁴

Door het verraad van Hendrick Graess, maar ook door de geringe omvang van het aantal strijdbare dopers liep een beoogd dopers oproer in Deventer echter uit op een fiasco.³⁵

Jacob Cremer en Anthonie Kistemaker hadden de Groninger Ommelanden als bestemming. Nadat Cremer gevangengenomen was, ging Kistemaker alleen verder. Kennelijk kreeg zijn oproerig appel in Groningen bijval, want in het dorp 't Zandt wilde de verdwaasde voorganger Herman Schoenmaker ook tot wraakneming op de overheid aanzetten.³⁶ Tot zijn volgelingen riep hij, terwijl hij beschonken en nage-noeg naakt op bed lag met een ton bier naast zich:

Slaet doooooot, slaet doot, slaet doooooot moniken, papen, alle overicheyt over de gantsche werelt, ende sondelinge onse overicheyt. Beeetert u, beeeetert u: u verlooosinge is hier nu voorhanden, u verloooooosinghe is voorhanden.³⁷

Zonder dat een directe relatie tussen de bedoelde verspreiding van Rothmanns *Bericht van der Wrake* in de Nederlanden en het tumult in 't Zandt aantoonbaar is,

33 Zie voor de uitzending van de vier mannen met het *Bericht van der Wrake*: Cornelius, *Berichte der Augenzeugen*, 400 en idem, *Die niederländischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters 1534 bis 1535* (München, 1869), 15-16; Sepp, ... *geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann*, 52-55; Hullu, J. de, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijsel* (Deventer, 1899), 176-179; Mellink, *De wederdopers*, 55-70 en idem *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen, 1978), 40; Rademaker-Helfferich, B., *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988), 30-31; Groot, B. de, *De Anabaptisten. Nonconformisten in de zestiende eeuw* (Kampen, 1988), 150-151 en 163; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 131-133.

34 Grosheide, G. 'Verhooren en Vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, XLI*, (Amsterdam, 1920), 142.

35 Over het verloop van de gebeurtenissen in Deventer na Cramers komst zie: Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijsel*, 179-183; Mellink, *De wederdopers*, 270-273; Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje*, 31; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 132-133.

36 Zie voor 'De razernij in 't Zandt': Mellink, *De wederdopers*, 66-67; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 133-135; www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/sla-dood-wederdopers-in-groningen.

37 Mellink, *De wederdopers*, 114.

zal de komst van de twee zendboden met Rothmanns pamflet in hun bagage en hun mondelinge overdracht tot een revolutionaire stemming hebben bijgedragen.

Van Geel, de belangrijkste ijveraar om de verspreiding van het *Bericht van der Wrake* onder de bondgenoten te bewerkstelligen, ging naar Amsterdam. De dopers in deze stad hadden er al eerder blijk van gegeven open te staan voor de oproep vanuit Munster om aldaar de strijders bij te staan en de dag des oordeels af te wachten. Toen zij met vrouw en kinderen, voorzien van leeftocht, wapens en geld in maart 1534 scheep wilden gaan om over de Zuiderzee via het Bergklooster bij Hasselt naar het Nieuwe Jeruzalem op te trekken, werden zij echter door ingrijpen van het Hof van Holland nog op het IJ tegengehouden. Hierdoor ontgoocheld, gingen een aantal dopers met het blote zwaard de straat op onder het uitroepen van apocalyptische kreten dat 'de nyeuwe zijde van der stadt... gebenedijt ende doude sijde vermalelijt' zou worden.³⁸ Nog steeds ervan overtuigd dat de Heer aan hun kant stond, zochten in april 1534 de Amsterdamse dopers nu naar een gelegenheid om de eigen stad in handen te krijgen aangezien de Heer der Heerscharen 'die gebenediding deser stat als dat hij hier tverbont der godliker gerechticheit wil opgerecht hebben'.³⁹ Initiatiefnemers tot deze mislukte aanslag en hun volgelingen hebben hun intenties met de dood moeten bekopen.⁴⁰

In december 1534 nam Van Geel, die in het bezit was van een groot aantal boekjes en 'veel geldts', contact op met de Amsterdamse bisschop Jacob van Campen (1505-1535). Van Geel was toen al van mening dat er een aanval op Amsterdam zou moeten plaatsvinden. Hij maakte Van Campen duidelijk, dat het streven van de Munstersen was 'dat een ijgelijck van den bonde wapenen zoude coopen omme zijn lijff te verweeren'. Van Campen verklaarde later bij zijn ondervraging dat hij wel zijn instemming met deze opzet had uitgesproken, zij het onder het voorbehoud dat 'zij hen alleen zouden defenderen, sonder voordere yemant te misdoen'.⁴¹ Het gewapend verweer zou eerst dan aangewend worden als God hun hiertoe het teken zou geven. Naast Van Campens defensieve opvatting over het gebruik van geweld waren er ook dopers die de weerloosheid strikt wilden handhaven. Dit werd duidelijk op een bijeenkomst van tweeëndertig voorgangers in Spaarndam 'omme daer te sluyten ende haar saicken ten eynde te brengen'. Hier bleef de meerderheid de eventuele

38 Mellink, A.F. ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica V Amsterdam (1531-1536)* (Leiden, 1985), 258.

39 Mellink, *Documenta V*, 30.

40 Carasso-Kok, M. (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets tot 1578* (Amsterdam, 2004), 335-339.

41 Grosheide, 'Verhooren', 96.

gewelddadige overheersing van Amsterdam veroordelen.⁴² Meynart van Eemden daarentegen reageerde minder terughoudend op Van Geels propaganda. Van hem werd gezegd dat hij op deze bijeenkomst de woorden sprak dat zij 'met geweld [souden] aenvallen' en 'dat uuyt Munster is laeten weeten dat den broeders van Amsterdamme het zwaert gegeven is ende dat zijt te wercke mogen stellen, alst hemlyuden goetdunct'. Hij verklaarde zelfs dat 'hadden wij connen accorderen, wij hadden op dese uuyre Amsterdam in onsen handen gehadt'.⁴³ Nadat de plannen voor een aanval op Amsterdam waren uitgelekt, verliet Van Geel de stad. Het bleef echter onrustig in Amsterdam. Meer van verdwazing dan van gewapend verzet tegen de overheid getuigde het optreden van de naaktlopers in de nacht van 11 februari 1535. Hun optreden vond juist plaats nadat zij zich eerst ontdaan hadden van hun 'stormhoedt, rapier, harnasch ende andere wapenen'. Wel klonk in hun extatische kreten duidelijk een roep om wraak: 'Wee, wee, de wraecke Godts, wee, wee over de wereld en de goddelozen' en nog direct voorafgaand aan zijn executie riep een van hen 'wreekt het bloet van de uwen'. Het is aannemelijk dat Rothmanns *Bericht van der Wrake* tot deze wraaklustige attitude heeft bijgedragen.⁴⁴

Eind maart 1535 komen honderden bewapende bondgenoten, mogelijk op instigatie van Jan van Geel, in Tzum bijeen. Zij wisten een aanval van de stadhouder af te slaan en hierop aansluitend de abdij Bloemkamp/Oldeklooster bij Bolsward gewapenderhand in te nemen. Wanneer na diverse mislukte pogingen om hen te verdrijven zij uiteindelijk toch hun positie moeten prijsgeven, volgt een bloedbad onder de bezetters. Zoveel is zeker dat Van Geel – indien aanwezig – niet tot de slachtoffers behoorde.⁴⁵

In april 1535 keerde Van Geel weer terug naar Amsterdam. Hij kon zich hier nu vrij bewegen aangezien hij zich bij de Brusselse autoriteiten als Munsterse overloper had voorgedaan en daardoor een vrijgeleide had verkregen. Samen met Jan Matthijsz van Middelburg bereidde hij het verdrijven van het stadsbestuur voor die op de avond van 10 mei zou plaatsvinden. Anders dan bij de voorgaande ongeregelheden kan deze aanval met meer zekerheid als geïnspireerd door Rothmanns ideeën gezien worden. Ook deze gewelddadige poging om van Amsterdam een tweede Munster te maken, liep de volgende ochtend al uit op een echec, vooral doordat de

42 Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam I. De kerk der hervorming in de gouden eeuw* (Amsterdam, 1965), 42.

43 Grosheide, 'Verhooren', 181-183.

44 Carasso-Kok, *Geschiedenis van Amsterdam*, 340-342.

45 Mellink, *De wederdopers*, 247-249; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 138-141; [geoportaal.fryslan.nl > CHK2 >MapServer > attachments, \(untitled\), 9.](http://geoportaal.fryslan.nl/CHK2/MapServer/attachments/(untitled)_9)

Rothmann, *Van Verborgheit der schrift des Rykes Christi* – DG bibl.: OTM: O 65-427

verhoopte toeloop van meestrijdende geloofsgenoten uitbleef. Van Geel zelf werd, door kogels doorzeefd, van de toren geworpen. De overlevenden van de tegenaanval zijn op gruwelijke wijze om het leven gebracht.⁴⁶

Het wraakthema verder uitgewerkt

In een nieuw geschrift, *Van Verborgheit der schrift des Rykes Christi, vnde van dem daghe des Heren, durch de Gemeinte Christi tho Münster* (1535), houdt Rothmann vast aan zijn overtuiging dat het er – anders dan voorheen – nu op aankomt het zwaard ter hand te nemen. In het hoofdstuk ‘Van vullendinge dusser werlt’ geeft Rothmann een indeling van de geschiedenis in verschillende tijdvakken:

⁴⁶ Mellink, *De wederdopers*, 136-145; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 53-75; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 141-144; Carasso-Kok, *Geschiedenis van Amsterdam*, 342-349.

De tydt van der ersten thokümpst Christi vp de erden beß tho siner wedderkumpst ys twierley, nemptlick de lydens vnde des affcallens, vnd thom anderen des vergeldens vnd des wedderbouwens.

Rothmann haalt hierbij een uitspraak van Jezus aan waarin hij zijn apostelen opdraagt om wanneer iemand twee bovenkleden heeft, er een te verkopen 'vnd kopen ein swert darumme'. *Direct daaropvolgend wijst* Rothmann op Jezus' terechtwijzing van Petrus als deze op het punt staat zijn zwaard te gebruiken. Hij beveelt hem wel zijn zwaard terug in de schede steken, maar zegt niet dat dit moet worden weggeworpen,

dan de schriff des lydens most eerst veruult zyn, eer dan dat swerd in werender und wreckender handt van den Christenen solde gebruket werden. Ouerst wanner nhu de verlopen is, so zöllen se am swerde vergaaen, all de dat swerd thegen Godt vpgenommen hebben.

Ook citeert hij de profeet Joël in diens oproep om ploegijzers om te smeden in zwaarden en hun snoeimessen in speren, 'mit wideren worden, dat de Heer dar sin volck mede thom stryde vnde thor ouer de Godtlozen rüset'. Na de tijd van het lijden, zal, voordat de Heer op aarde terugkeert, de tijd van vergelding en herstel aanbreken.⁴⁷ Het thema van het onderscheid in historische tijdperken herneemt Rothmann in het hoofdstuk, 'Van tyden der Restitution'. Na de periode van verworping zal een tijd van herstel aanbreken. Hierin zullen

alle planten, de de hemmelsche vader nicht geplantet en hefft ... vthgeradet werden, de Babilonische geuencknisse sal vmmekeren, vnde alle warheit vnde gerechticheit Gades sal vpgebowet werden, hent dat de viande Ghristi thom voetschemmel siner voeten gelacht vnde thom latesten de lest viant, de doit, ock ouerwunnen werde.

Waar hier over het uitroeien van de Gods vijanden gesproken wordt, worden niet toevallig woorden gebruikt die ook in het *Bericht van der Wrake* voorkomen. Rothmann verwijst hier zelf naar: 'wo wy dat ein mael in dem berichte van der wrake angetogen hebben'.⁴⁸

In het *Bericht van der Wrake* had Rothmann de Munsterse situatie gerechtvaardigd door deze aan te merken als het met wapens uitgeruste rijk van David. Dit tijdelijke rijk interpreteerde hij als voorafgaand aan de verwerkelijking van het vrede-rijk van Salomo als de prefiguratie van Christus. Deze zelfde gedachte heeft hij in dit geschrift herhaald in het hoofdstuk 'Van dem Ryke Christi vnde van der derden werlt':

47 Stupperich, *Rothmanns*, 346-353

48 Stupperich, *Rothmanns*, 354-357.

Sehet, alsuß moet de stoel Daudiz wedderupgeboouwet, alle viande Christi durch Daud gedemödiget vnd dat Rike bereydet vnd tho gerüestet werden. Alßdan wört de fredenryke Salomon, de ewyge Könnynck vnde de gesaluede Gades, Chrisus, her intreden.⁴⁹

Waar aanvankelijk voor Rothmann Munster een toevluchtsoord voor vervolgte gelovigen was, is het in deze laatste geschriften – als Jan Beukelsz optreedt in de voetspooren van koning David – tot een plaats geworden van waaruit wraak en gerechtigheid uitgaan. Veel minder dan zijn *Bericht van der Wrake* is de tekst *Van Verborgenheit der Schrift* als een specifiek strijdschrift aan te merken dat propaganda maakt voor Munsters ontzet en nieuwe Davidische rijken.

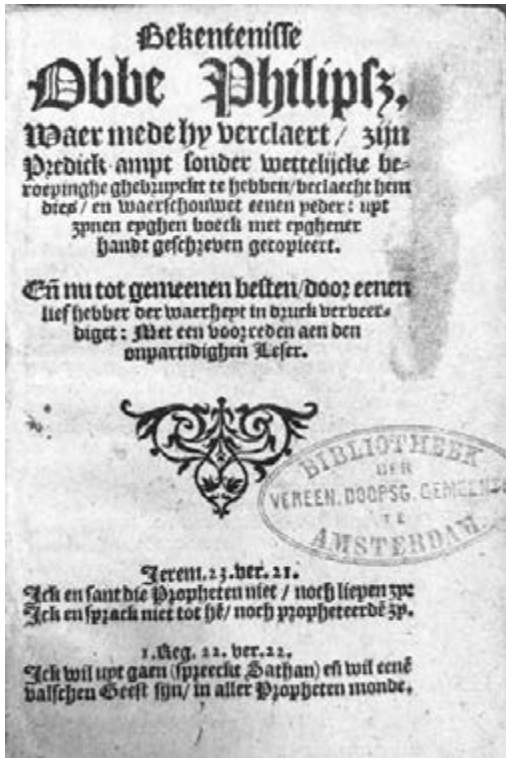
Het is meer dan waarschijnlijk dat ook *Van Verborgenheit der Schrift* de Nederlanden heeft bereikt. Niet dat dit in documenten of verhoorverslagen genoemd wordt, maar het is op te maken uit teksten van de gebroeders Dirk en Obbe Philipsz. Het is evident dat juist dit geschrift bestreden werd in het minuscule boekje van Dirk Philips, *Een seer schoon ende waerachtighe verclaringe ende wtleggginge des Tabernakels oft der Hutten Mosi, waer in veel schoone ende nootsakelijcke Figuren des Ouden Testaments verhaelt worden, ende metten Geest des Nieuwen Testaments over een ghebracht, tot dienst ende profijt van alle Liefhebbers der waerheyt, die den Gheest des Letters soecken ende begheeren te verstaen* (1556).⁵⁰ Rothmann had namelijk in het derde hoofdstuk van zijn *Van Verborgenheit der Schrift* christenen ingedeeld in drie categorieën die naar zijn overtuiging corresponderen met de indeling van de tabernakel: de voorhof, het Heilige en het Allerheiligste.⁵¹ Zonder Rothmanns boekje bij naam te noemen, verwierp Philips uitdrukkelijk het daarin gemaakte onderscheid en stelt hier een geheel andere exegese tegenover.⁵² Dat tussen het verschijnen van *Van Verborgenheit der Schrift* en van *Een seer schoon ende waerachtighe verclaringe* eenentwintig jaren zaten, wijst er op dat Rothmanns opstel in de Nederlanden ook na de val van het koningschap van Jan Beukelsz nog steeds gelezen werd. Over Rothmanns onderscheid tussen het met wapengeweld gepaard gaande rijk van David en het vredesrijk van Salomo werd door Dirk Philips niet gesproken. Eensgelijks heeft Obbe Philipsz in zijn *Bekentnisse* een toespeling gemaakt op Rothmanns *Van Verborgenheit der Schrift*, wanneer hij schrijft ‘wie can uytspreken den grooten twist en tweedracht onder de ghemeenten, van disputeren, argumenteren, van die Hutte Mosis ...

49 Stupperich, *Rothmanns*, 360-368.

50 Sepp, ... *geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann*, 65-67.

51 Stupperich, *Rothmanns*, 307-319.

52 Philips, D., *Een seer schoon ende waerachtighe verclaringe ende wtleggginge des Tabernakels oft der Hutten Mosi* ([Emden], 1556), A3v-A4r.

Bekentenisse Obbe Philipsz – DG bibl.: OTM: OK 65-379

van der sendinghe, van dat harnas Davids, van dat rijcke Christi hier op eerden.⁵³ Invloed van dit latere geschrift is in de Nederlanden veel minder aantoonbaar dan van Rothmanns *Bericht van der Wrake*. Meer dan zijn voorgaande geschriften is *Van Verborgtheit der Schrift* een verhandeling waarin Rothmann zijn apocalyptische theologie uiteenzet, waarbij de gedachten over het gebruik van geweld wel consistent aansluiten bij die in zijn voorgaande werk.

Rothmann heeft nog een vijfde boekje geschreven waarin hij over het aardse geweld spreekt, *Van erdesscher unnde tyliker Gewalt. Bericht uith Gothlyker Schryfft* (1535). Het ontbrekende slot hiervan is waarschijnlijk verloren gegaan. Dit geschrift is alleen als manuscript bewaard gebleven en nooit gepubliceerd. Van enige invloed van dit pamflet op de Nederlandse dopers kan niet gewezen worden.

53 Philipsz, O., *Bekentenisse Obbe Philipsz, Waer mede hy verclaert, zijn Predick ampt sonder wettelijke beroepinghe ghebruyckt te hebben* ([Amsterdam, 1584]), C6v.

Bij Rothmann zijn het vooral aan de bijbel ontleende en apocalyptisch-theologische, en deels opportunistische argumenten, ingegeven door de benarde positie waarin Munster onder het beleg van de bisschop was komen te verkeren, waarmee hij zijn opvattingen motiveert.

Literatuur

- Bakker, W. de, e.a., *Bernhard Rothmann and the Reformation in Münster, 1530-35* (Kitchener, Ontario, 2009).
- Broederlijke Vereniging*. Vertaald en ingeleid door H.W. Meihuizen (Amsterdam, 1974).
- Carasso-Kok, M. (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets tot 1578* (Amsterdam, 2004).
- Cornelius, C.A. (ed.), *Berichte der Augenzeugen über das Münsterische Wiedertäuferreich* (Münster, 1853).
- Cornelius, C.A., *Die niederländischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters 1534 bis 1535* (München, 1869).
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam I. De kerk der hervorming in de gouden eeuw* (Amsterdam, 1965).
- Groot, B. de, *De Anabaptisten. Nonconformisten in de zestiende eeuw* (Kampen, 1988).
- Grosheide, G. 'Verhooren en Vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, XLI, (Amsterdam, 1920).
- Hortensius, L., *Tumultuum anabaptistarum liber unus* (Amsterdam, 1636).
- Hullu, J. de, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijsel* (Deventer, 1899).
- Mellink, A.F. *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen, 1978).
- Mellink, A.F. ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica V Amsterdam (1531-1536)* (Leiden, 1985).
- Mellink, A.F., *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen/Djakarta, 1953).
- Molhuijsen, P.C., 'De wederdopers te Deventer in 1534 en 1535', in: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* IV (1839).
- Niesert, J., *Münsterische Urkundensammlung. Urkunden zur Geschichte der Münsterischen Wiedertäufer I* (Coesfeld, 1826).
- Philips, D., *Een seer schoon ende waerachtighe verclaringe ende wteleggninge des Tabernakels oft der Hutten Mosi* ([Emden], 1556).
- Philipsz, O., *Bekentnisse Obbe Philipsz, Waer mede hy verclaert, zijn Predick ampt sonder wettelijke beroepinghe ghebruyckt te hebben* ([Amsterdam, 1584]).
- Rademaker-Helfferich, B., *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988).
- Schneider, C.A., *Anabaptist History and Theology: an introduction* (Kitchener, Ontario, 1995).
- Sepp, C., *De veel genoemde en weinig bekende geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann*' (Leiden, 1870) – Overdruk uit: *Godgeleerde Bijdragen voor 1870*, 3de stuk.
- Stupperich, R., *Die Schriften Bernhard Rothmanns* (Münster, 1970).
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000).

